

”כדי למות בירושלים”: קהילת האלמנות בירושלים בתקופות הממלוכית והעות’מאנית המוקדמת (מאות ארבע-עשרה עד שבע-עשרה)

איל דודסון

תקציר

קורותיה של החברה היהודית בירושלים בתקופות הממלוכית והעות’מאנית המוקדמת מוכרת בזכות ידיעות היסטוריות לא רבות – ספרות הלכתית (שו”ת), תעודות, שטרות משפטיים, מכתבים ועוד. המעמיק בהם יבחין בוודאי שרוב הדמויות הפעילות בתחומים הציבוריים והדתיים של הקהילה – שתדלנים, שליחי מצווה, רבנים ואחרים – שייכות למגזר הגברי. לאמיתו של דבר, מספרן של הנשים היהודיות בירושלים במאות הארבע-עשרה, החמש-עשרה והשש-עשרה היה כנראה גבוה למדי, ודומה שתרומתן להווי החיים בירושלים היהודית טרם זכתה למלוא ההערכה.

אחת הסיבות לריבוי הנשים הייתה תופעת הנשים המבוגרות שעלו לירושלים בערוב ימיהן כדי למות בה, ולא דווקא כדי לחיות בה. במשך דורות בלטה בעיר העתיקה נוכחותן של נשים מבוגרות, בדרך כלל אלמנות אשכנזיות וספרדיות, שעלו לירושלים לאחר שסיימו למלא את תפקידן המסורתי בלידה ובהבאת ילדיהן לחופה, או לאחר שאיבדו את משפחתן. מעטות קיוו לפתוח בעיר פרק משפחתי חדש, לנוכח מצבן האישי והיצע הגברים הנמוך. מטרותן הייתה לבלות בעיר הקודש את שארית ימיהן, ולהיקבר באדמתה כדי לזכות בתחיית המתים באחרית הימים.

במאמר זה נפתח צוהר לעולמן של הנשים המבוגרות שעלו לירושלים, ונתמקד באשכנזיות. באמצעות המקורות הדלים נדלה ידיעות על מצבן הכלכלי, על תעסוקתן ועל מגוריהן. במרכז הדיון נעסוק באחד האתגרים הקשים שעמדו בפני פרנסי הקהילה באותן התקופות – הצלת כספי עיזבונן של הנשים שנפטרו בלא יורשים, ועל פי החוק השרעי המקומי הוא אמור לעבור לקופת המדינה.

מבוא

מה יש לספר עליה – צדקת היא, צדקת, פשוטה כמשמעה. ואם בא לידך לראותה לך אצלה, אבל מסופקני אם תמצא אותה בביתה. או שמבקרת חולים, או שמכבדת ומרביצה לפני חשוכי מרפא, או שהלכה לשם מצוה אחרת שאין לה דורשים. ואולי אפשר שתמצא אותה בביתה, שבין מצוה למצוה היא נכנסת ובאה לביתה ויושבת ומתקנת פוזמקאות ובגדים ליתומים עניים [...]. שעם ערוב היום היא מחזרת על חדרי תורה לחלק מיני מתיקה לתינוקות (ש"י עגנון, עד הנה, ירושלים ותל אביב תשכ"ז, עמ' קצא–קצב).

כך תיאר ש"י עגנון את תהילה, אישה מבוגרת ועיריית, שעזבה את עברה מאחוריה ועלתה לירושלים בגפה כדי לחתום בה את חייה, ועד אז היא הייתה עסוקה במצוות ובסעד לחברותיה הקשישות. תהילה – בין אם אמיתית דמותה או בדיונית¹ – מייצגת תופעה שהייתה רווחת מאוד, והשפיעה מאוד על הדמוגרפיה של יהודי ארץ ישראל עד המאה העשרים: מבוגרים שעולים לירושלים כדי למות בה, ולא כדי לחיות בה. תופעה זו כללה גם גברים,² אבל מן המקורות מתקבל הרושם הברור שהיא התאפיינה בעיקר בנשים. נשים אלו קראו יום אחד לקרוביהן וליקיריהן, ובישרו להם על החלטתן להיפרד, ולא להתראות עוד לעולם. על פי רוב היו אלו אלמנות, שסיימו למלא את תפקידן המסורתי בלידה ובהבאת ילדיהן לחופה.

להלן נדון בתופעת נוכחותן של האלמנות היהודיות בירושלים בתקופה הממלוכית ובתקופה העות'מאנית המוקדמת (מאות ארבע-עשרה עד שבע-עשרה), ובמעט שנוכל ללמוד על היקפה ועל השלכותיה. נתרכז באותן הנשים שעלו בגפן לארץ בערוב ימיהן, ויש מהן שזכרו בשמותיהן בספרות התקופה. בודדות היו מוכרות בזכות ייחוסן המשפחתי, כגון הרבנית בילה, אשתו של ר' יהושע פלק כ"ץ, מחשובי הפוסקים בפולין במאה השש-עשרה ובראשית המאה השבע-עשרה, שעלתה

1 ראו: ש' הלפרין, "על הפירושים הסותרים לסיפור "תהילה" לש"י עגנון", ד' רפל (עורך), מחקרים במקרא ובחינוך: מוגשים לפרופ' משה ארנד, ירושלים תשנ"ו, עמ' 236–258.

2 הידיעות על כך עולות הן ממקורות התקופה הממלוכית (י' הקר, "זיקתם ועלייתם של יהודי ספרד לארץ ישראל, 1391–1492", קתדרה 36 [תשמ"ה], עמ' 11–12) הן ממקורות התקופה העות'מאנית המוקדמת (מ' רוזן, הקהילה היהודית בירושלים במאה הי"ז, תל אביב תשמ"ה, עמ' 18). וראו לדוגמה: "גם ילמדנו רבינו בענין מאורע רע שאירע עתה, שבא אלי איש נגוע ומוכה ומעונה רוב ימיו, עני וירא אלהי[ם], ואמר לי: רצוני לתת גט זמן [=גט מותנה בחזרת הבעל לאשתו כעבור זמן] לאשתי, ואעלי[נה] לא"י [=לארץ ישראל], ואמותה הפעם. והפצירה הפעם היא שיהיה גט חלוטין [=מוחלט], אחרי שיוצאה בלי כתובה [...]" (ר' יעקב בירב, שאלות ותשובות, ירושלים תשי"ח, סי' ב).

לירושלים בערוב ימיה לאחר שהתאלמנה,³ וכגון אימו של ר' ישראל נג'ארה וביתו של ר' ישראל די-קוריאל, שניהם מחכמי צפת הנודעים במאה השש-עשרה:

וכשהיתה רואה נפשה חלושה, היתה הולכת [מדמשק] לארץ ישראל, אולי תקבר שם [...] ומה גם, התפללה לאל ית' [ברך] על זה. כל תפילותיה ושבועותיה לא היו אלא כך: אזכה להקבר בארץ ישראל (ר' ישראל נג'ארה, מקוה ישראל [מהדורת ש' רגב], רמת גן תשס"ד, עמ' 412 ; 424).

גליקל בת ר' ליב פינקרלה מהמבורג, שכתבה את זיכרונותיה בידיש בשנים 1691–1719, מתארת את צערה על כך שהעדיפה להישאר במקומה לאחר שהתאלמנה מבעלה, ולא לעלות בגפה לארץ ישראל. תיאור זה, שנמסר בגוף ראשון, עשוי ללמדנו על הלך הרוח של הנשים הללו:

הלוא אין אנו יודעים מתי יבוא יום מותנו. ובכן מכיוון שאין האדם יודע זאת, הוא חייב לעשות בכל יום תשובה. כך היה גם עלי לחשוב ולעשות, כי הרי יכולתי לעשות זאת היטב [...] לעשות מה שראוי לאישה יהודייה כשרה וחסידה לעשות: לעזוב כל הבלי העולם בעולם הזה, ובמעט שעוד נשאר בידי לצאת לארץ הקדושה, שכן שם היה עולה בידי לחיות כב"י [=כבת ישראל] כשרה, והדאגות וצרות של ילדי או של קרובי והבלי עולם לא היו מכבידים עלי, ושם היה עולה בידי לעבוד את המקום ב"ה [=ברוך הוא] בכל נפשי ובכל מאודי. אבל, כמו שכבר הזכרתי, עוונותי גרמו זאת שהמקום ב"ה הוביל אותי למחשבה אחרת ולא מצא אותי ראוייה לכך (גליקל, זיכרונות 1691–1719, ירושלים תשס"ו [מהדורת ח' טורניאנסקי], עמ' 495).

גליקל ידעה בוודאי שהעלייה לארץ ישראל לא רק שתנתק אותה ממשפחתה, מסביבתה ומעברה, אלא גם תגזור עליה התמודדות עם האתגר הקיומי בירושלים, בחברה הנשלטת על ידי גברים, ללא הגנה של גבר לצידה. פרק האלמנות בחייהן של נשים יהודיות היה, על פי רוב, הפרק העצמאי הראשון בחייהן, שכן קודם לכן נמצאו בחסותו הכלכלית והמשפטית של אביהן או של בעליהן. לפיכך, פרנסתן הייתה מוטלת מעתה על כתפיהן, ובתקופות הנדונות היא נמצאה בקושי רב בירושלים. ובכל זאת, גליקל הייתה משוכנעת שזהו 'מה שראוי לאישה יהודייה כשרה וחסידה לעשות'.

אנו עוסקים באלמנות, אך למותר לציין שבפועל היו הגבולות הסוציו-אקונומיים של חברת הנשים הירושלמיות רחבים יותר, והנסיבות האישיות לבדידות היו מגוונות.

3 ראו: י' חובב, עלמות אהבוך: חיי הדת והרוח של נשים בחברה האשכנזית בראשית העת החדשה, ירושלים תשס"ט, עמ' 261–262.

לעיתים היו אלה נשים בודדות שנפרדו מבעליהן בחייו,⁴ ולעיתים היו שעלו ארצה עם בני זוגן ולאחר מכן התאלמנו.⁵ מעטות מהן קיוו לפתוח בעיר פרק משפחתי חדש, לנוכח מצבן האישי והיצע הגברים הנמוך,⁶ אבל במקרים מסוימים, וכנראה לא רבים, היו שמצאו בירושלים את זיווגן החדש ונישאו.⁷

מחקר זה יתמקד בקבוצת האלמנות הבודדות בתקופות הממלוכית והעות'מאנית המוקדמת, משום שזהו פרק היסטורי המעניק פרספקטיבה ייחודית להבנת מעמד החברתי והכלכלי של היהודים בירושלים. והינה, על אף חשיבותה לא זכתה סוגיה זו עד עתה לתשומת לב ראויה במחקר האקדמי. חוקרי התקופה הממלוכית כמעט שלא נתנו דעתם עליה, וחוקרי התקופה העות'מאנית המוקדמת, ובהם רות למדן ומינה רוזן כדלהלן,⁸ התייחסו אליה אגב מחקריהן אך לא התמקדו בה. יוצא מן הכלל הזה הוא

- 4 כגון זו שעזבה את ביתה, על רקע נישואי בעלה עם אישה נוספת. היא נימקה זאת גם ברצונה להידיבק באדמת הקודש (ר' שלמה בן אברהם הכהן, שאלות ותשובות ולשונות הרמבם ודבורי תוספות שנשאלתי והשבותי עליהן, שאלוניקי ויניציאה שמ"ו-ת"צ, ב, ס' עט). וכגון זו שהסתכסכה עם בעלה, ולכן החליטה לעלות לארץ ישראל בגפה, אך לבסוף חזרה בה ונשארה בסלוניקי (ר' אברהם די בוטון, שאלות ותשובות לחם רב, איזמיר ת"כ, ס' קנו). וראו א' בשן, "העליות משלוניקי לארץ ישראל במאות הט"ז-הי"ח", צ' אנקורי (עורך), מאז ועד עתה: הרצאות הקתדרה להיסטוריה ולתרבות של יהודי שלוניקי ויוון, תל אביב תשמ"ד, עמ' 80.
- 5 כזו למשל הייתה רחל, אלמנת מפראג. היא עלתה עם בעלה, ר' אליעזר זוסמן צאריט, בשנת 1546, התאלמנה ונתתה גלמודה לאחר שבנה היחיד ירד למצרים (ח' טורניאנסקי, "צ'רור איגרות בידיש מירושלים משנות השישים של המאה השש עשרה", שלם ד [תשמ"ד], עמ' 149-209). וראו ר' למדן, מעמד האשה היהודי בארץ ישראל, סוריה ומצרים במאה הט"ז, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, תל אביב 1992, עמ' 529, הערה 4.
- 6 "ורובן של אלמנות אין נישאות, ויש שאינן ראויות להנשא, ויושב[ות] עם בניה[ן]" (ר' יוסף מטראני, שאלות ותשובות, ויניציאה ת"ה, ב - חו"מ, ס' סא).
- 7 כזו הייתה מרחבא בת חיים, שנישאה לאברהם האשכנזי בשנת 1550 (א' כהן וא' סימון פיקאלי, המאה ה-16, עמ' 350), וכזו הייתה אסתר, שעניינה הונח לדיין על שולחנו של ר' יום טוב צהלון, בשנת ש"ע (1610). היא הייתה אחת מאותן אלמנות גלמודות, ששכלה גם את בניה, ועלתה לירושלים כדי להמתיק את גופה ברגביה. כאן הקדישה חפצי נוי ('רימונים') לספר התורה בבית הכנסת הספרדי, לזכר יקיריה. אלא שלא הכול ראו בעין יפה את מוצאו של החתן, וכשניסתה להעביר את הרימונים מבית הכנסת הספרדי לבית הכנסת האשכנזי, עוררה עליה את זעמם של כמה 'יחידים סגולה', והם ניסו לעכב את נישואיה (ר' יום טוב צהלון, שאלות ותשובות, ויניציאה תנ"ד, ס' רעו). וראו למדן, מעמד האשה (לעיל הערה 5), עמ' 535-536.
- 8 ר' למדן, עם בפני עצמן: נשים יהודיות בארץ ישראל, סוריה ומצרים במאה השש עשרה, תל אביב תשנ"ו, עמ' 158-161; רוזן, הקהילה היהודית בירושלים (לעיל הערה 2), עמ' 239-240.

מאמרה של ימימה חובב,⁹ המתמקד בנושא הנדון. הוא סוקר בקצרה את התופעה ו’חושף’ את פניהן של דמויות אחדות, אך מתפרס על פני התקופה העות’מאנית כולה, ובשל אופיו התמציתי הוא אינו מנתח את השלכותיה ההיסטוריות. את תשומת הלב הזו מבקש המאמר הזה להשלים.

אידיאולוגיית עליית המבוגרים הבורדים לארץ ישראל בתקופה הנדונה

מקומה של ירושלים בהגות היהודית, ושאלת המניעים לעליית יהודים לארץ ישראל בימי הביניים המאוחרים נדונו לא מעט במחקר.¹⁰ לענייננו נדגיש כי אחד המניעים המרכזיים לכך היה בקשתם למצוא דווקא בה את מותם.¹¹ רבים מהוגי התקופה הנדונה, בפרט חכמי ארץ ישראל, הדגישו את מעלת המוות והקבורה בארץ ישראל, כגון ר’ אלישע גאליק¹² ור’ אברהם אזולאי;¹³ היו שהסבירו את היתרון הצפוי לנקברים בארץ ישראל בתחיית המתים,¹⁴ כגון ר’ אהרן סגי נהור¹⁵

- 9 י’ חובב, ”הייתה כאלמנה“, סגולה 95 (2018), עמ’ 40–49.
- 10 למשל מ’ אידל, ”על ארץ ישראל במחשבה היהודית המיסטית של ימי הביניים“, מ’ חלמיש וא’ רביצקי (עורכים), ארץ ישראל בהגות היהודית בימי הביניים, ירושלים תשנ”א, עמ’ 193–214; ד’ שוורץ, ”אמצע לארצות ושער לשמים: תפיסות פילוסופיות של ארץ ישראל בהגות היהודית של המאה ה-16“, א’ רביצקי (עורך), ארץ ישראל בהגות היהודית בעת החדשה, ירושלים תשנ”ח, עמ’ 54–93; ש’ רוזנברג, ”גלות וארץ ישראל בהגות היהודית במאה הט”ז“, בתוך: מ’ חלמיש וא’ רביצקי (עורכים), שם, עמ’ 166–192.
- 11 אנטוניוס גונסאליס, 1665: ”לימין, מלמטה לאותו מדרון של ההר, היו קבורים באותם הימים לא רק יהודי ירושלים, אלא כאשר הגיעו לזקנה וחלו, היו באים בעצמם יהודים ממקומות רחוקים אל ירושלים כדי להיות קבורים בה“ (מ’ איש שלום, מסעי נוצרים לארץ ישראל, תל אביב תשל”ט, עמ’ 361).
- 12 ”הקבורה בארץ ישראל [עדיפה], שהוא שלמות גדול לגוף ולנפש“ (ר’ אלישע גאליק, באור ספר קהלת, ויניציאה של”ח, דף סג ע”א).
- 13 ”והנה מי שמת בא”י [=בארץ ישראל] פולטתו בחיק אמו בתוך נוגה, ואם היא [=הנשמה] רעה ח”ו [=חס וחלילה] – תתגרש משם, ואם הנשמה[נה] היא טובה תתקבל היא שם במקורה בהשכינ[נה], אבל נשמת הרשעים צריכים להתנער משם“ (ר’ אברהם אזולאי, חסד לאברהם, אמשטרדם תמ”ה, מעיין א נהר כה). וראו: שם, מעיין ג נהר טו; יט; מעיין ד נהר א.
- 14 מקורו של רעיון זה בספרות חז”ל (ילקוט שמעוני, ישעיה, רמז תסט), בוזהר (זוהר, ב, דף רכ ע”א) ובספרות המדרשית המאוחרת (מעשה דניאל, בתוך: י’ אבן שמואל, מדרשי גאלה, תל אביב תש”ג, עמ’ 225). וראו: א’ ריינר, ”בעקבות עולי רגל יהודים לירושלים בימי הביניים“, א’ שילר (עורך), תולדות ירושלים: מחורבן בית שני ועד לתקופה העות’מאנית, ירושלים 1992 [=אריאל יג (83–84)], עמ’ 235–238.

ור' ישראל נג'ארה;¹⁶ והיו שהטעימו את יתרון הקבורה בארץ ישראל ב'צער גלגול המחילות' הנמנע מן הנקברים בה,¹⁷ כגון ר' לוי ו' חביב,¹⁸ ר' משה מטראני,¹⁹ ר' אלעזר אזכרי²⁰ ור' משה חאגיו.²¹ ללא ספק, גם מסורות ימי הביניים שייעדו להר הזיתים ולסביבותיו תפקיד מרכזי באירועי אחרית הימים, כמו גם מסורות הזיהוי של קברי העת העתיקה בהר הזיתים עם דמויות מופת מקראיות,²² תרמו את חלקן בתודעת מעלות הקבורה במקום. זהו גם הרקע להתהוותה של התפיסה הרואה בתושבי ירושלים מעין שומרים המופקדים על שמירת בית העלמין לטובת העם היהודי, לעת קץ הימים.²³

היקף תופעת עליית המבוגרים הבודדים לירושלים והשלכותיה הכלכליות בתקופה הממלוכית (מאות ארבע-עשרה עד חמש-עשרה)

המקורות ההיסטוריים מצביעים על שורשי התופעה בתקופה הממלוכית, בשעה שהיישוב היהודי בירושלים הלך והתאושש מן המשבר המתמשך של שנות השלטון הצלבני. לראשונה העיד עליה ר' דוסא היווני, בן המאה הארבע-עשרה:

- 15 "שְׁמַתִּי א"י [=ארץ ישראל] יקדימו להתעורר מקברם זמן רב קודם מתים של ח"ל [=חוץ לארץ], וסימנה (בראשי תיבות) רמו"ן, פי[רוש]: רדומיה מתעוררי[ם] ובתחייה נקדמים" (ר' אהרן סגיא נהור, ספר המצנפת, מנטובה שכ"א, עמ' 8).
- 16 ר' ישראל נג'ארה, מקוה ישראל (מהדורת ש' רגב), רמת גן תשס"ד, עמ' 476.
- 17 מקורו של רעיון זה בספרות חז"ל (בבלי, כתובות ק"א ע"ב; מדרש רבה, בראשית צו, ה; ויקרא ט, ה), והמשכו בימי הביניים (פרקי משיח, בתוך: י' אבן שמואל, מדרשי גאלה, תל אביב תש"ג, עמ' 323). וראו א' דודסון, בשביל ירושלים, ירושלים 2009, עמ' 72–74; י' ליפל, "הר הזיתים במסורת הדורות", כיוונים 41 (1993), עמ' 99–102.
- 18 ר' לוי ו' חביב, שאלות ותשובות, ויניציאה שכ"ה, סי' סג.
- 19 ר' משה מטראני, בית אלהים, ויניציאה של"ו, דף קח ע"ב – קי ע"א. וראו מ' פכטר, "ארץ ישראל בספרות הדרוש והמוסר של חכמי צפת במאה ה"ז", מ' חלמיש וא' רביצקי (עורכים), ארץ ישראל בהגות היהודית (לעיל הערה 10), עמ' 294–295.
- 20 ר' אלעזר אזכרי, ספר חרדים על התורה, ירושלים תשס"ג (מהדורת ד' שפירא), עמ' עב–עג.
- 21 ר' משה חאגיו, שפת אמת, אמשטרדם תס"ח, דף יב ע"ב – יג ע"א; טו ע"א.
- 22 א' ריינר, עלייה ועלייה לרגל לארץ ישראל 1099–1517, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים תשמ"ח, עמ' 157–201.
- 23 חרבות ירושלים (מהדורת מ' רוזן), תל אביב תשמ"א, עמ' 80–81; ר' נתן שפירא, טוב הארץ, ירושלים תרנ"א, דף טו ע"א; לא ע"ב; לט ע"ב; מ' איש שלום, "מסע ארץ ישראל לג'והן סאנדרסון", ירושלים – מחקרי ארץ ישראל – סדרה חדשה, א [ד] (תשי"ג), עמ' קסה. וראו: רוזן, הקהילה היהודית בירושלים (לעיל הערה 2), עמ' 277–278; 506.

מנהג האשכנזים והספרדים, כשיבואו ליד זקנה הולכים בארץ ישראל, ויושבים שם עד שימותו ויקברו לשם, ויהיה להם כפרה" (ש' שפיצר, "ידיעות על רבי דוסא היווני מחיבורו על התורה, מ' בניהו [עורך], ספר זכרון להרב יצחק נסים, ירושלים תשמ"ה, עמ' קפג).

מן הביטוי 'מנהג' אנו למדים שכבר אז, בשלב היסטורי מוקדם זה, אין מדובר בתופעה שולית, ולפי עדותו היא אף מוכרת ברחבי התפוצות. אלא שהמקורות ההיסטוריים אודות יהודי ארץ ישראל בתקופה הממלוכית הם דלים ומעטים, ולכן איננו מכירים את היקפה של התופעה והשפעותיה, ורק פה ושם אנחנו שומעים על עצם קיומה. כך, למשל, ספרות השו"ת 'מפגישה' אותנו עם גברת גנו, כנראה אשכנזייה שחיה בגפה בירושלים במחצית הראשונה של המאה החמש-עשרה. בנה, דוד גנו, התגורר במיידבורק שבגרמניה, עד שמאס יום אחד בקטטות עם אשתו. הוא החליט לעזוב לירושלים כדי להתגורר אצל אימו, אבל אליה לא הגיע. הוא נרצח בדרכו לארץ, והותיר את אשתו עגונה.²⁴

רק בשלהי המאה ה־15 מתחילה התמונה ההיסטורית להתבהר. בשנת 1488 עלה לירושלים ר' עובדיה ירא מברטנורא, פרשן המשנה הנודע, ובאיגרותיו הוא תיאר את הקהילה היהודית בירושלים:

היו רגלינו בשערי ירושלים [...] ומן היהודים לא נשאר בה היום [אלא] שבעים ב"ב [=בעלי בתים] מדלת העם אשר אין להם מחי' [ה], וכמעט שלא נשאר בה איש שלא יחסר לחמו, ואשר ימצא לו לחם לשנה אחת הוא נקרא עשיר במקום הזה. ולעת כזאת אלמנות רבות זקנות וגלמודות, אשכנזיות ספרדיות ומשאר לשונות רבות בתוכה, שבע נשים כנגד איש אחד (ר' עובדיה מברטנורא, דרכי ציון, פיעטרקוב תרפ"ח, עמ' 18).

ר' עובדיה הדגיש כי האלמנות בירושלים אינן מתאפיינות במוצאן, אלא עולות מכל רחבי התפוצות – יש אשכנזיות, יש ספרדיות ויש 'משאר לשונות רבות'. ר' עובדיה אינו מונה מספרים, אבל הרושם שהעביר הוא של מגזר ה'זקנות וגלמודות', העולה במספרו על הגברים באופן ניכר (בהשאלה מן הביטוי המקראי: ישעיה ד, א). מגזר זה היה בוודאי מוכר בסמטאות הירושלמיות, ואין ספק שהשפיע על פניו של הרובע היהודי, שבזמנו של ר' עובדיה חיו בו שבעים משפחות בלבד.²⁵

24 ר' יעקב ווייל, שאלות ותשובות, רצ"ד, א, ס' ט.

25 ראו: א' דוד, "ירושלים היהודית", א' פרידמן ו' רוורי (עורכים), ספר ירושלים בתקופה הממלוכית (1260–1517), ירושלים תשע"ג, עמ' 332–334.

בהמשך דבריו העיד ר' עובדיה על כך שנכסי ההקדש האשכנזי בירושלים משמשים למגורי אלמנות,²⁶ בוודאי משום שחסרו אמצעי קיום, ולא היו מסוגלות לדאוג בעצמן לדיוור. אלא שהמציאות הייתה מורכבת יותר, ולעומת האלמנות העניות ודלות האמצעים נמצאו בירושלים גם אלמנות עצמאיות ומתפרנסות בכוחות עצמן.²⁷ חוק העיזבונות השרעי (שנחקק בשנת 1354), קבע כי רכוש של נפטרים שאין להם יורשים מקרבה ראשונה יוחלט לטובת אוצר המלכות ('בית אל מאל'). אחת הדרכים החוקיות לשמירת כספי הירושות של יהודים עריריים בידי היהודים היה הפיכתם ל'הקדש' עוד בחייהם, כלומר לייעד אותם לצרכי צדקה של הקהילה היהודית, ובכך לחסום את ה'הקדש' המוסלמי בדרכו לשים עליו את ידו.²⁸ זהו ההסבר לתיאורו של ר' עובדיה בהמשך דבריו:

ורוב האנשים והנשים הדרים בירושלים הם גרים הבאים מארץ רחוקה [עולים חדשים], ואין להם יורשים ידועים בארץ [...] ובכל יום ויום נופלים ירושות, אם מעט ואם הרבה, להקדש ירושלים, מזקנים וזקנות המתים פה (שם, עמ' 18–19).

אם כן, בין העולים החדשים העריריים בתקופה הממלוכית נמצאו בעלי הון רבים, שהקהילה פעלה להקדיש את עיזבונותיהם.

היקף תופעת עליית המבוגרים הבודדים לירושלים והשלכותיה הכלכליות

בתקופה העות'מאנית המוקדמת (מאות שש-עשרה עד שבע-עשרה)

בשנת 1517 סולקו הממלוכים מהארץ, ואת מקומם תפסו העות'מאנים, אבל לחילופי השלטון לא הייתה כל השפעה על עצם התופעה של עליית הבודדים לירושלים מתפוצות שונות,²⁹ כמו גם על מעמד עיזבונותיהם. כך, על פי עדותו של ר' משה

26 ר' עובדיה מברטנורא, דרכי ציון, פיעטרקוב תרפ"ח, עמ' 18. וראו א' ריינר, "חצר האשכנזים בירושלים: ימי ראשית", ר' גפני ואחרים (עורכים), החורבה: שש מאות שנים של התיישבות יהודית בירושלים, ירושלים תש"ע, עמ' 11–13.

27 י' פרנקל, "כלכלת ירושלים", א' פרידמן וי' דרווי (עורכים), ספר ירושלים בתקופה הממלוכית (1260–1517), ירושלים תשע"ג, עמ' 222–223.

28 ראו: א' שטראוס, תולדות היהודים במצרים וסוריה תחת שלטון הממלוכים, ירושלים תשי"א, ב, עמ' 221–236; א' ריינר, "הנהגת הקהילה בירושלים בשלהי התקופה הממלוכית: תעודות וביירוים בשולי פרשת הזקנים", שלם ו (תשנ"ב), עמ' 42–46.

29 כי לא נעלם מעיני קדושתכם כי רוב עניי הקהל הזה הם עניים הבאים מארצות המערב, זקנים וזקנות אשר באים לזכות לקבורת הארץ הקדושה הזאת" (י"מ טולידאנו, "תעודות מכתבי יד", Hebrew Union College Annual, 4 [1927], עמ' 465). גם נוסעים נוצרים במאה

באסולה, שביקר בירושלים שנים ספורות לאחר חילופי השלטון, ותיאר קהילה יהודית של שלוש מאות משפחות ומעל לחמש מאות אלמנות:

ומתפרנסות בירושלם בשופי [=ברווחה], שאין פורעות [=משלמות] שום מס ועול, ומהן מתפרנס הקהל, כי במותן יקחו הכל אם אין להם יורש, ומזה נעשים רוב צרכי צבור (מ' באסולה, מסעות ארץ ישראל, ירושלים תרצ"ט, עמ' 61–62).

בדבריו קובע ר' משה באסולה שעזיבונות האלמנות עומדים בבסיס הקופה הציבורית של קהילת ירושלים, והם משלימים את עדותו של ר' עובדיה, שנמסרה כשלושים שנה לפניו. תמונה דומה עולה גם מתוך תיאורו של ר' רפאל מרדכי מלכי, בשלהי המאה השבע-עשרה.³⁰ ואכן, בירושלים נמצאו אלמנות עצמאיות ובעלות הון ונכסים,³¹ מהן היו שהביאו עימן מארצות מוצאן הון עצמי ומהן היו שקיבלו תמיכה מקרוביהן מחוץ לארץ.³² עיון במקורות התקופה מלמד ששוק המסחר והתעשייה בארץ ישראל – שנשלט בידי גברים – הכיר מקצועות 'נשיים' של יהודיות,³³ וגם

השבע-עשרה התרשמו ממגוון התפוצות שמהן הגיעו העולים המבוגרים לירושלים, בדומה לרושם שהתקבל במקורות התקופה הממלוכית. ז'אן בושיי מסר בשנת 1610 על יהודי אחד סיפר לו ש"הוא וכל אחיו, על אף פיזורם בעולם, חושקת נפשם תמיד לעלות בסוף ימיהם לירושלימה, אם יש לאל ידם, למות שם" (איש שלום, מסעי נוצרים לארץ ישראל [לעיל הערה 11], עמ' 322–323). ומיכאל נאוד מסר בשנת 1674: "תשוקתם כה עזה להיקבר בירושלים עד שהרבה מהם נוהרים שמה מכל קצווי תבל שבהם הם מפוזרים כדי למות שם" (שם, עמ' 364).

ר' רפאל מרדכי מלכי, לקוטים מפרוש על התורה – מחברת א, ירושלם תרפ"ג (מהדורת א' ריבלין), עמ' 37.

למדן, מעמד האשה היהודיה בארץ ישראל (לעיל הערה 5), עמ' 523–528; רוזן, הקהילה היהודית בירושלים (לעיל הערה 2), עמ' 239–240.

"לפעמים רוצה אדם להתנדב ביד פלו' [ני], שיודע שאותו פלו' [ני] יתנם לעני הגון או צנוע, שלא יקבל משום אדם כי אם מיד אותו פלו' [ני]" (ר' משה מטראני, שאלות ותשובות, ויניציאה שפ"ט–ש"צ, ג, ס' צו). ר' שלמה שלומיל המליץ בשנת 1607 לחכם אשכנזי לעלות וללמוד בישיבה בצפת, אך לא לסמוך על הקצבה הציבורית, ולדאוג מראש להון עצמי ולמקורות קיום פרטיים, "אנשים אהובים עשירים או קרובים" (ר' יוסף [שלמה דלמדיגן] מנקדיאה, תעלמות חכמה, בסיליאה שפ"ט, דף מ' ע"ב – מח ע"א).

א' כהן וא' סימון פיקאלי, יהודים בבית המשפט המוסלמי: חברה, כלכלה וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית – המאה השש-עשרה, ירושלים תשנ"ג, עמ' 194; 310.

אלמנות מצאו בו את מקומן.³⁴ זאת ועוד, היו אלמנות שהחזיקו בנדל"ן,³⁵ והיו אף שסחרו בנכסים.³⁶

אלא שלעומתן נמצאו בירושלים נשים רבות חסרות כול, שלא דאגו בעוד מועד להכנסה ותמיכה שנתית קבועה לתקופת שהותן בירושלים,³⁷ או שחרדו מפני האפשרות שייפלו למעמסה על כתפי צאצאיהן,³⁸ ונפלו למעמסה על כתפיה הרזות של הקהילה,³⁹ או שמצאו משען כלכלי אצל קרוביהן.⁴⁰ מצבן הכלכלי הקשה של הנשים לא נגזר בהכרח מאופיין הפאסיבי, אלא גם מן המצב הכללי בשוק, שבטעיו הן הגיעו לעיתים לחרפת רעב ואף למוות מרעב.⁴¹

- 34 למשל נמצאו סוחרת (ר' משה גלאנטי, שאלות ותשובות, ויניציאה שס"ח, סי' לא), משרתת (ר' דוד בן זמרא, שאלות ותשובות, ווארשא תרמ"ב, ד, סי' אלף קצ), טווה (מטראני, לעיל הערה 32, א, סי' שיב; מ' בניהו, ספר תולדות האר"י, ירושלים תשכ"ג, עמ' 167 הערה 6; 192) ומלווה בריבית (מטראני, שאלות ותשובות [לעיל הערה 32], א, סי' רצח; ג, סי' פב). וראו למדן, מעמד האשה היהודיה בארץ ישראל (לעיל הערה 5), עמ' 527.
- 35 כגון קמר בנת אסחאק בן מנאח'ם אלעבריה, "אשה יהודייה חלשה", שהחזיקה בנכסים, וכפי הנראה חיה בתנאי מחייה טובים (ד' ליטל, "תעודות מתוך אוסף הר הבית הנוגעות ליהודים בירושלים בשלהי המאה הי"ד", י' דרורי [עורך], ארץ ישראל בתקופה הממלוכית, ירושלים תשנ"ג, עמ' 201). וראו גם: מטראני, שאלות ותשובות (לעיל הערה 6), ב – חו"מ, סי' סח; בן זמרא, שאלות ותשובות (לעיל הערה 34), ג, סי' תתקצה; מטראני, שם סי' קנג. וראו למדן, עם בפני עצמן: נשים יהודיות בארץ ישראל (לעיל הערה 8), עמ' 158–159.
- 36 ר' משה אלשיך, שאלות ותשובות, ויניציאה שס"ה, סי' פג.
- 37 היו אלמנות שהורישו את ממונן לקרוביהן טרם עלייתם ארצה. כגון ויליידה, אלמנת ר' יהודה סהל, שכתבה בשנת 1607 את רוב נכסיה לבתה פאוונא, וזו חוששת פן ינסו קרוביה לשנות את צוואתה טרם עלייתה ארצה, "ואם באולי ירצה מ' [נת] וילייד"ה הנו' [כרת] ללכת לארץ ישראל תוב"ב [=תבנה ותכונן במהרה בימינו], שלא יורש' [ה] שום אחד למחור' [נת] בידה, לא בנכס' [נת] ולא בשור' [נת] מטלט' [לין] שיש לה" (ר' שלמה בן יצחק הלוי, שאלות ותשובות, שאלוניקי תי"ב, חו"מ, סי' מה).
- 38 גליקל, זיכרונות 1691–1719, ירושלים תשס"ו (מהדורת ח' טורניאנסקי), עמ' 497.
- 39 כגון רחל מפראג שנקלעה למצב כלכלי קשה ונאלצה להישען על מוסדות הקהילה (טורניאנסקי, "צורר איגרות בידיש" [לעיל הערה 5], עמ' 195; 207).
- 40 כגון מליחה בת סעאדה, שכן בעלה המנוח התחייב לפרנס אותה ולדאוג לה לדיוור (א' כהן וא' בן שמעון פיקאלי, יהודים בבית המשפט המוסלמי: חברה, כלכלה וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית – המאה השבע עשרה, א–ב, ירושלים תש"ע, עמ' 590).
- 41 א' יערי, "שני קונטרסים מארץ ישראל", קרית ספר כג (תש"ז), עמ' 143–155; איש שלום, מסעי נוצרים לארץ ישראל (לעיל הערה 11), עמ' 354.

חוק ה'בית אל מאל', שהיה כאמור חוק דתי-שרעי, השפיע רבות על מעמד כספי הציבור של היהודים בירושלים בתקופה העות'מאנית המוקדמת. ידועים מקרים שבהם נפלו נכסיהן של אלמנות יהודיות לידי הווקף המוסלמי,⁴² אך במקרים רבים הומרו ירושות רבות של יהודים בודדים ל'הקדש' יהודי.⁴³ במאה השבע-עשרה פנו פרנסי ירושלים לגביר שנתבקש לעזור לאלמנה בגביית כספים המגיעים לה, ומבקשים – ברמיזה עבה – לעזור לה, לאו דווקא למענה, אלא למען טובת הקהילה שעתידה לרשת את ממונה:

אשר ע"כ [=על כן] גם אל מעכ"ת [מעלת כבוד תורתן] נחלה פניו, יהיה לנו מעיר לעזור לקרב לה התועלת, כי בשלומה יהיה שלום לעיר אלדינו [=לירושלים] אשר ירדה פלאים, ולחכימא ברמיזא (מ' רוזן, הקהילה היהודית בירושלים במאה ה'י"ז, תל אביב תשמ"ה, עמ' 504, אגרת 100–101).⁴⁴

הקדשת עיזבונותיהן של הנשים לצורכי הציבור נועדה לעיתים לא רק להציל אותם מידי ההקדש המוסלמי, אלא גם מקרובי משפחותיהן, שערערו על נישולם מן הירושה שהיו זכאים לה, לטענתם.⁴⁵ יש לציין, כי לעיתים נתפסו פרנסי ירושלים כגולנים שנטלים את כספי העיזבונות למטרות שלא יועדו להם.⁴⁶

42 כמו במקרה של יונאתה בת אסחק, אלמנה אמידה תושבת שכונת היהודים בירושלים, שנפטרה בשנת 1635. ביתה הועבר לרשויות הווקף המוסלמי, אבל חפציה נמסרו לבני משפחתה (כהן ובן שמעון פיקאלי, יהודים בבית המשפט המוסלמי [לעיל הערה 40], עמ' 593–595).

43 מטראני, שאלות ותשובות (לעיל הערה 32), א, ס' לב; ג, ס' י; ג, ס' קפג; אלשיך, שאלות ותשובות (לעיל הערה 36), ס' קיב; בן זמרא, שאלות ותשובות (לעיל הערה 34), א, ס' סז; כהן וסימון פיקאלי, יהודים בבית המשפט המוסלמי (לעיל הערה 33), עמ' 61–69. וראו י' בן נאה, יהודים בממלכת הסולטנים: החברה היהודית באימפריה העות'מאנית במאה השבע עשרה, ירושלים תשס"ז, עמ' 219–222; א' כהן, יהודים בשלטון האסלאם: קהילת ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית, ירושלים תשמ"ב, עמ' 66–70; ליטל, "תעודות מתוך אוסף הר הבית" (לעיל הערה 35), עמ' 194; א' ריבלין, "תקנת העזבונות בירושלים ובא" ואגרת נחלה ומנוחה לרבי ישראל משקלאוו", י"ל הכהן פישמן (עורך), אזכרה: לנשמת הגאון הצדיק הרב רבי אברהם יצחק כהן קוק (זצ"ל) – קובץ תורני מדעי, ה – ארץ ישראל, ירושלים תרצ"ז, עמ' תקנט–תריט; D. Fink, "Corporate Status of Hekdesh in Early Sefardic Responsa", Jewish Law Association Studies Annual, 1 (1985), pp. 17–24.

44 וראו רוזן, הקהילה היהודית (לעיל הערה 2), עמ' 117, אגרת 75; עמ' 155, אגרת 123.

45 גלאנטי, שאלות ותשובות (לעיל הערה 34), ס' צז; בן זמרא, שאלות ותשובות (לעיל הערה 34), א, ס' תקא; ב, ס' תרעז; ר' מאיר גאויזון, שאלות ותשובות (מהדורת א' שוחטמן), ירושלים תשמ"ה, ב, ס' מ; רוזן, הקהילה היהודית בירושלים (לעיל הערה 2), עמ' 501–502;

עיון מעמיק נוסף במקורות מלמד, כי לא כל האלמנות מסרו את גורלן וגורלן עיזבונותיהם בידי פרנסי הציבור. היו שהפקידו כספים בידי נאמנים,⁴⁷ והיו ביניהן דעתניות דיין, כדי להביע את רצונן העצמאי ולהחליט בעצמן כיצד לנהוג ברכושן. כזו, למשל, הייתה שמחה, אשת ר' שבתי שינינא מדמשק, שהתיישבה בירושלים ושינתה את צוואתה שכתבה בשנת 1579, ובה קבעה כי רווחי נכסיה יוקדשו למטרות ציבוריות, אבל הנכסים שברשותה לא יאבדו את מעמדם החוקי לאחר מותה.⁴⁸ בשלהי המאה השבע-עשרה נפגעו קשות הכנסות הקהילה לאחר שנפטרים ערירים רבים העדיפו להוריש את עיזבונם באופן בלתי אמצעי לנזקקים בירושלים, על פני הורשתם לקופת הקהילה.⁴⁹

סיכום

שמחה שינינא, כמו תהילה, מרחבא, אסתר, יונאתה, רחל ורבות מחברותיהן האלמוניות, מציינות את תופעת הנשים היהודיות המבוגרות, שעלו לירושלים בגפן בערוב ימיהן. הן השתוקקו להיאסף אל אדמת הקודש והאמינו שיקומו ממנה בתחיית המתים. הן היו למרכיב חשוב בהתיישבות היהודית בירושלים בתקופה הממלוכית ובתקופה העות'מאנית המוקדמת, והיו אחוזי ניכר מתושבי השכונה היהודית. מוסדות הקהילה דאגו לצרכיהן של האלמנות הנזקקות, שבוודאי הכבידו על מקורות משאביה מחד, אבל עיזבונותיהן של האלמנות שהניחו אחריהן הון ורכוש העשירו את קופתה מאידך, והיו מקור מרכזי לצרכים הציבוריים.

מ' בניהו, דור אחד בארץ, ירושלים תשמ"ח, עמ' שיח-שיט. וראו למדן, עם בפני עצמן (לעיל הערה 8), עמ' 158-159.

46 "ולמה ששמעתי בויניצי[ה] קול הברה, שבהפטר איש או אשה בירושלם שלא ימצא להם יורשים בירושלם, הפרנסים רוצים ליכנס בשם מעלת הקהל יורשים להם [...] כמו שכן ראו כן תמהו במיתת אלמנות, שלא היו מניחים שהצא נפשם עד שהיו שוודים ולוקחים מה שבביתם [...] ולכוונה טובה נתכוונו, כי רבים מפני הכבוד עושים עזבונות להקדש, וידם על העליונה" (מ' בניהו, ספור דברים מורגלים בירושלים, "אסופות א [תשמ"ז], עמ' רמ).

47 בן זמרא, שאלות ותשובות (לעיל הערה 34), א, ס' פד; ר' יוסף קארו, שאלות ותשובות אבכת ווכל, שאלוניקי תקנ"א, ס' קסה; צהלון, שאלות ותשובות (לעיל הערה 7), ס' ט.

48 "ואופן ההקדש הנז[כר] הוא בזה האופן: שאחר מיתתי יהיו פירות ושכירות הבתים הנז[כרים], החצי להקדש צפת תוב"ב והחצי לחברון תוב"ב, אך הבתים הנז[כרים] לא ימכרו כלל מכירה חלוטה, כי אם יהיו קיימים לאכול פירותיהם ההקדשות הנז[כרים]" (ר' בצלאל אשכנזי, שאלות ותשובות, ויניציאה שנ"ה, ס' טו).

49 מלכי, לקוטים מפרוש על התורה (לעיל הערה 30), עמ' 39-40.

ודעו שהכנסת המתים הוא יותר מהכנסת החיים. וקרוב לומר שתקון הכנסת המתים מקיים את כוללות העיר, ורוב ההוצאות מהם (ר’ רפאל מרדכי מלכי, לקוטים מפרוש על התורה – מחברת א, ירושלם תרפ”ג [מהדורת א’ ריבלין], עמ’ 40).

תופעה זו, על מאפייניה החברתיים והכלכליים, הלכה והתחזקה והייתה מן הגורמים שהתוו את פניה של הקהילה היהודית בירושלים בתקופות העות’מאנית המאוחרת⁵⁰ והבריטית.⁵¹

50 א’ שהם, אלמנות ירושלים ע”פ מפקד מונטיפיורי 1839 – ניתוח סטטיסטי, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, ירושלים תש”ס, עמ’ 21–22; מ’ שילה, נסיכה או שבויה: החוויה הנשית של היישוב הישן בירושלים 1840–1914, חיפה ולוד תשס”ב, עמ’ 28–30.

51 בן אריה, הרובע היהודי בעיר העתיקה בירושלים בסוף תקופת המנדט עד לפני מלחמת העצמאות (1939–1947) ונפילתו, ירושלים תשע”ה, עמ’ 15–16.